

MOLNÁR GÁBOR¹

Bevezetés Fekete-Afrika társadalom- földrajzába

*„...mert milyen nagy az a varázserő,
amely az ismeretlenhez vonz, és milyen
csábító inger fekszik azon gondolatban,
hogy az ember tette rágyódását és
kalandszeretetét, azokat szép és
nemes célokkal összekötve,
a tudomány szolgálatába adhatja.”*
(Höhnel, 2005)

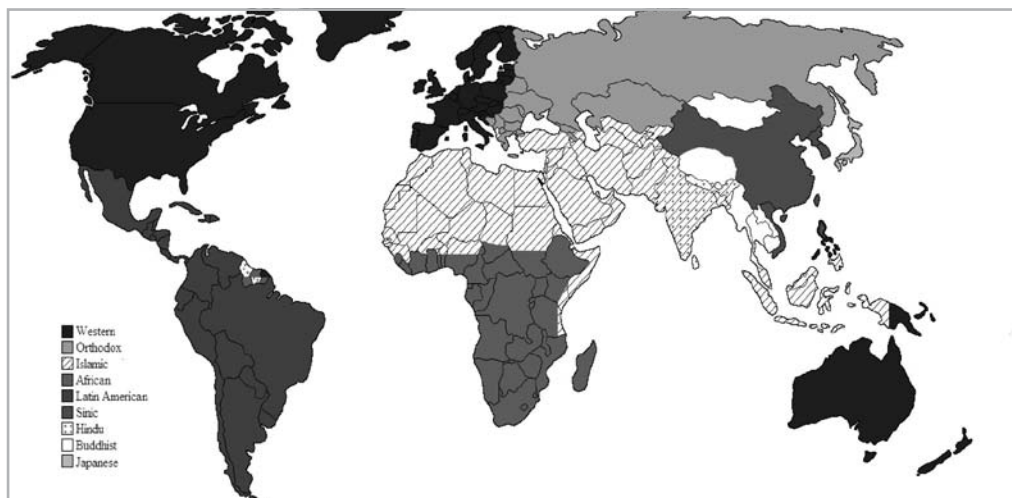
Afrika 30,3 millió km² területtel Ázsia után a földkerekség második legnagyobb kiterjedésű kontinense. A szuezi csatorna megépítéséig (1869) 120 km-es földhíd kötötte össze Ázsiával. Természetföldrajzi szempontból kétséget kizáróan egy Afrikáról beszélhetünk, a területén található 53 országgal és a kontinenshez tartozó kisebb-nagyobb szigetekkel, valamint szigetcsoporttal. Társadalom-földrajzi szempontból azonban ugyanannak a kontinensnek számos szegmenséről van ismeretünk. Egyrészt, a társadalomtudósok egy csoportja „két Afrikát” különböztet meg: Fekete-Afrikát és az iszlám által uralt Észak-Afrikát. Másrészt, a földrész rejtett területein nyomokban továbbra is megtalálható a modern előtti törzsi Afrika, noha a „nyugattól” teljesen már nem érintetlenül. Ahol viszont a modernizáció hatása szabadon érvényesülhetett, ott „nyugatisodott” metropoliszok emelkednek (Pretoria, Fokváros, Johannesburg, Abuja, Lagos, stb.) és azok lakosai ennek megfelelő társadalmi modelleket próbálnak megvalósítani, több-kevesebb sikerrel. A XIX. századi gyarmatosítás szintén maradandó nyomot hagyott Afrika országainak társadalmi (kulturális, politikai, vallási stb.) életében és ez tovább árnyalta az egyébként is sokrétű fekete-afrikai kulturális teret. A XX. század második felének dekolonizációs folyamata és Afrika független országainak születése újabb lépést jelentett a kontinens államainak fejlődésében. Tanulmányomban a Szahara alatti Afrika társadalomföldrajzát vizsgálom a XX-XXI. század fordulóján, annak történeti földrajzi előzményeivel. Reflexióm megírásához felhasználtam az ENSZ, a Világ Bank, a WTO által publikált adatokat és más világszervezetek hivatalos statisztikáit, továbbá az irodalomjegyzékben feltüntetett magyar és idegen nyelvű szakirodalmakat.

¹ A szerző nemzetközi kapcsolatok szakértő, geográfus (PTE, Földrajzi Intézet, Földtudományok Doktori Iskola).

Civilizációk találkozása az afrikai kontinensen

Még mielőtt Fekete-Afrika² szoros értelemben vett társadalom-földrajzi jellemzőinek a bemutatására és elemzésére térnénk, annak az elméletnek, Fekete-Afrika kapcsán is kérdéses voltára szeretnék rámutatni, amely az 1990-es évek első fele óta nagy visszhangot vált ki a nemzetközi kapcsolatok elméletével és gyakorlatával foglalkozó szakemberek körében. Arról a hipotetikus civilizációs elméletéről van szó, amely Samuel Huntington (1996) nevéhez fűződik, születése pedig a Francis Fukuyama (1994) által kidolgozott hegeli értelemben vett „történelem végét”, vagyis a liberális demokrácia győzelmének korszakát bemutató művére adott válaszként értékelhető. Huntington, mint a politikatudomány művelője több ismerv alapján (vallási, nyelvi, történelmi, kulturális stb.) és a korábbi civilizációs elméletekre alapozva – munkáján különösen Arnold Joseph Toynbee (1889-1975) hatása érzékelhető – kilenc nagy civilizációt különböztet meg „A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása” című 1996-ban angol nyelven megjelent könyvében. A mű szerint a kilenc civilizációból jelenleg kettő határozza meg az afrikai kontinens társadalmait: az iszlám és a fekete-afrikai (ez utóbbit, mint „afrikai civilizáció”-t említi a szerző).

A szerző tanítása szerint a XX. század végének és a XXI. századnak a történelmét nem az ideológiák, vagy nemzet államok közötti konfliktusok, hanem a civilizációk közötti összeütközések alakítják. Ebben a kontextusban a szerző elmélete az afrikai kontinenst egy leegyszerűsített séma alapján helyezi el az úgynevezett új világrend nemzetközi rendszerében, 1989/91-től napjainkig. E szerint az afrikai kontinensen belül éles „civilizációs” határ húzható a hagyományosan Fekete-Afrikának nevezett Szahara alatti területek és az iszlám-arab Afrika között. Civilizációs „ütközőállamként” jellemezhetjük Szudánt, Nigériát, Tanzániát, Kenyát, és számos közép-afrikai országot, ahol jelenleg is etnikai, politikai forrongások és/vagy vallási háborúk, polgárháborús állapotok uralkodnak. Az iszlám hatása keleten az Indiai-óceán part menti sávjában Tanzánia déli határáig húzódik. A huntingtoni modellt az alábbi, 1. térkép ábra szemlélteti:

1. ÁBRA SAMUEL HUNTINGTON CIVILIZÁCIÓS MODELLJE AZ ÚJ VILÁGREND NEMZETKÖZI RENDSZERÉBEN. AZ ELMÉLET SZERINT KONFLIKTUSOKKAL JELLEMEZHETŐ HATÁR HÚZÓDIK FEKETE-AFRIKA ÉS ISZLÁM-ARAB AFRIKA KÖZÖTT. FORRÁS: WWW.ANSWERS.COM/TOPIC/CIVILIZATION

A fentiekben ismertetett sorokon túl a szerző nem szentel művében külön fejezetet az „afrikai civilizáción” bemutatására. Sőt, fő művében összesen mindössze három alkalommal említi azt, vagyis a többi, általa bemutatott civilizációkhoz képest (nyugati, kínai, iszlám, indiai, japán, ortodox, többek között) aránytalanul keveset foglalkozik Fekete-Afrikával, és a következőképpen egyszerűsíti le annak meghatározását: *„Afrikai (vitatott). A legjelesebb civilizációkutatók – Braudel kivételével – nem ismernek el külön afrikai civilizációt. Az afrikai kontinens északi része és keleti partja az iszlám civilizációhoz tartozik. Etiópia történelmileg különálló civilizációt alkotott. A többi területre az európai imperializmus és a gyarmatosítás a nyugati civilizáció elemeit telepítette. Dél-Afrikában a holland, francia, majd angol sok szempontból töredékes európai kultúrát teremtettek. Ami ennél lényegesebb: az európai civilizáció eljuttatta a kereszténységet a kontinens Szaharától délre eső legnagyobb részére. Egész Afrikában mélyrehatóak és erősek a törzsi identitások, de az afrikaiak egyre inkább kialakítanak egy afrikai identitásérzést is, és elképzelhető, hogy a szubszaharai Afrika külön civilizációvá fejlődhet, melynek vélhetőleg a Dél-afrikai Köztársaság lenne a mag-állama.”* (Huntington, 2001, 61.o.)

Ez a definíció vagy leírás számos kérdést vet fel, amelyek közül csak néhány kényes pontot szeretnék itt kiemelni. Először: ha „vitatott” az afrikai civilizáció (amint azt a szerző zárójelben megjegyzi), akkor a kifejtésre váró kérdés egyrészt az, hogy mi az, ami „vitatott” abban, másrészt ki az aki „vitatja” azt? A szerző soraiból az érződik, hogy ha a jeles – meg kell jegyeznünk, hogy „nyugati” – civilizációkutatók nem fogadnak el külön afrikai civilizációt, akkor ebből következően annak nem is lehet létjogosultsága. Ez utóbbi gondolattal szorosan összefügg az, hogy csak feltételes módon ír a „szubszaharai Afrika” civilizációvá fejlődéséről. Másodszor: a definíció azt sugallja, mintha Afrika Szahara alatti területein a nyugati és/vagy európai hatás elemei lennének meghatározóak jelenleg is. Mintha a sorok írója nem venne tudomást a törzsi Afrika létéről és hatásáról, az újra és újra születő mély tradíciókról, szokásokról és közösségformáló erőkről, amelyek továbbra is kézzelfoghatóan vannak jelen az afrikai kontinens Szahara alatti területein. Ezeknek az ősi öröknek a létéről számol be Sarungi (2010) a tingatinga festészetről szóló munkájában, vagy Tanimu (2010) a nigériai kultúrák kapcsán. Harmadszor: az a kérdés merül fel, hogy mit szólnak ahhoz a feltevéshez maguk a szubszaharai országok lakosai, hogy Dél-Afrikát vagy Nigériát feltételes módon, mint a szubszaharai Afrika lehetséges „mag-államait” határozza meg egy nyugati gondolkodó? Negyedszer: Etiópia népei kapcsán Tomory (2010) épp amellet érvel, hogy az ott élő népcsoportok és Kelet-Afrika más országaiban élő „nomád” vagy „pásztornépek” között párhuzamok vonhatók, ami minden sajátossága ellenére, nem utal teljesen önálló etiópiai civilizációra.

Továbbá, a szerző művének nyelvekről szóló részében (Ibdem.: 83–91. oldal) az általunk Fekete-Afrikaként definiált területről mindössze a szuahéli nyelvet említi (Ibdem.: 85. oldal), noha mint az ismeretes, Afrika területén összesen kb. 2000 nyelvet beszélnek, amelyek négy nyelvcsaládba tartoznak, és jelentős részük Fekete-Afrikában használatos.

A fenti sorokban olvasható érvek alapján is nyilvánvaló, hogy az afrikai kontinens társadalmi valóságának két „civilizációs kategóriába” sűrítése számos problémát vet fel. Továbbá azok „összeütközésének” tárgyalása sem bizonyul helytállónak. Ezt támasztják alá a huntingtoni elmélet kritikusai, köztük talán a legfontosabbak – akik rendszeres kritikát dolgoztak ki – Sen (2007) és Berman (2003).

² Tanulmányomban a Szahara alatti Afrika és a Fekete-Afrika meghatározást szinonim értelemben használom.

Fekete-Afrika: nem egységes, de önálló kulturális terület

Fekete-Afrika nem csak az eszmetörténet (Torrado, 1999), vagy egyes civilizációs elméletek (Braudel, 1985) alapján nevezhető önálló identitással rendelkező kultúrkörnek, hanem kulturális földrajzi szempontból is önálló kultúrterületet jelent (Trócsányi, 2002). Fekete-Afrikához, vagy más néven a Szahara alatti Afrikához azok az országok tartoznak, amelyek nem határosak a Földközi-tengerrel – Marokkó, Algéria, Tunézia, Líbia, Egyiptom –, továbbá Nyugat-Szahara és Mauritánia, tehát összesen hét afrikai ország. Ezek kivételével valamennyi afrikai országot és a kontinens partjai mentén található atlanti-, valamint indiai-óceáni szigetet Fekete-Afrika részének tekintjük. Fekete-Afrika a kontinensnek kb. nyolcvan százalékán terül el.

A XIX. század óta a nyugati kultúrkör és a modernizáció hatása (a nyugati parton létesült portugál erődök és kereskedelmi központok révén már korábban is) figyelhető meg a szubkontinensen, amelyet a híres magyar Fekete-Afrika kutató és vadász, Kittenberger Kálmán már 1930-ban „A megváltozott Afrikáról” írt műve is alátámaszt (Kittenberger, 2006). A szerző utalása arra vonatkozik, hogy 1903-as első afrikai utazása alkalmával a nyugati kultúra hatása még alig volt érezhető a kontinensen, az is, akkor elsősorban negatív szempontból (pl. ember-, és elefántcsont kereskedelem). 1930-ra a fehér ember által alig, vagy egyáltalán nem ismert fekete-afrikai területek egyre csökkentek, sőt a modernizáció – amit a szerző a „kultúra” fogalmával azonosít – vívmányai közel három évtized leforgása alatt begyűrűztek Afrika legelzártabb területeire is. Állítását a kerékpár, a motorkerékpár, az autótutak, a vasút, a cséplőgép terjedésével, és az ennek következtében megváltozott szokásokkal támasztja alá. Megemlíti azt az igen különös megfigyelését is, hogy: „*Nairobi...most az autóforgalmat illetően világváros..., hol talán 25 év előtt egy leütött zebra fölött mennydörgött az éhes oroszlan, ott most fehérre meszelt fakalitkájában a fekete forgalmi rendőr dirigálja az autók forgatagát...*”. (Kittenberger, 2006, 12. o.) A magyar vadász és utazó észrevételei a „Nyugat” hatásáról tanúskodnak a „fekete” földrészen, de a szerző nem állítja azt, hogy Fekete-Afrika ősi kultúrája teljesen eltűnt volna.

Wall (1998) Fekete-Afrikát három nagy földrajzi egységre osztja: Nyugat-, Kelet-, és Dél-Afrikára. Rendszerezése szerint Nyugat-Afrikához 14 ország tartozik Szenegáltól Kamerunig. Más beosztások Kamerunt már Közép-Afrikához sorolják, mint Probáld (2002), aki Egyenlítői-Afrikához tartozónak tekinti ezt az országot, a Nyugat-Afrika elnevezés helyett pedig a Felső-Guinea partvidék államairól ír. Több nagy múltú ország kapcsolódik ehhez a régióhoz, mint Nigéria, Ghána, Benin, Togo, többek között. Egyenlítői-Afrika államaihoz hat ország tartozik, a már említett Kamerunon kívül: Kongói Demokratikus Köztársaság, Közép-afrikai Köztársaság, Gabon, Kongói Köztársaság, Egyenlítői-Guinea és São Tomé és Príncipe. Északkelet-Afrika államai: Etiópia, Eritrea, Dzsibuti, Szomália és Szudán. Noha, Szudán, a róla elnevezett tájöv miatt egy csoportba sorolható a Szahara más államaival (Csád, Mali, Niger, Mauritánia) és Észak-Afrikával is (Probáld, 2002). Kelet-Afrika államai: Tanzánia, Kenya, Uganda, és Burundi. Dél-Afrikában tíz állam található, Angolától Mozambikig húzódó hatalmas félhold területen. Szintén fekete-afrikai kultúrterület részét képezik az Indiai-óceánon szétszórta a kontinens közelében található nagyobb (Madagaszkár, ami a Föld negyedik legnagyobb szigete) és kisebb (Comore, Seychelle, Mauritius, Réunion) szigetek, valamint az atlanti partvidék szigetei (a már említett São Tomé és Príncipe, Kanári-szigetek stb.).

2. ÁBRA AFRIKA POLITIKAI TÉRKÉPE. FORRÁS: ONLINEMAPS.CO.CC/PAGES/AFRICA.PHP

Fekete-Afrika történetének főbb szakaszai

A XV. századi felfedezések előtt

Fekete-Afrika, az emberré válás színtere és évmilliók fosszilis maradványainak (Tanzánia, Etiópia, Dél-Afrika, stb.) valamint több tízezer év archeológiai kincseinek lelőhelye. A kezdeti mezőgazdasági termelés és állattartás első központjai a mai Etiópia, Szomália és Nyugat-Afrika területeihez kapcsolhatók (Kr.e. 3000 évvel). Északon, az utolsó jégkorszak

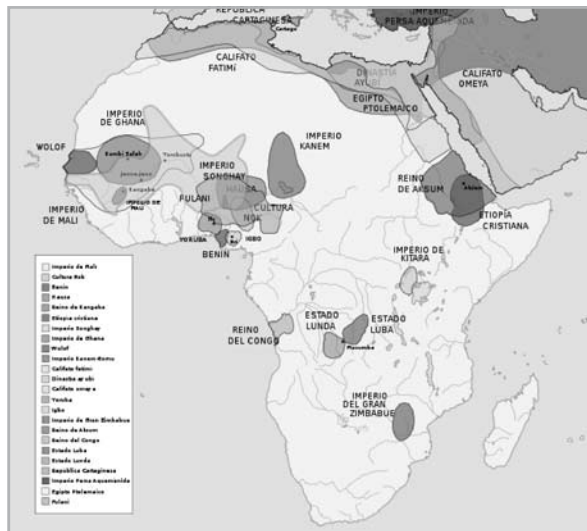
után (Kr. e. 10500) a Szahara termékeny völgygké vált, amit évezredek alatt csak fokozatosan hódított meg a szárazság birodalma.³ Kr.e. 5000-re a terméketlenné vált területekről egyrészt a Szahara alatti területekre, másrészt a Nílus-völgye felé vándoroltak az emberek, ahol később a Kr.e. IV–III. évezredtől az ókori egyiptomi birodalmak (Ó-, Közép-, és Új birodalom) kialakulása vette kezdetét. Később, a Kr. előtti első évezredben Észak-Afrikában megjelentek a punok, a görögök és a rómaiak, noha ezek a népek egyáltalán nem, vagy csak alig voltak hatással – a Szaharát átszelő néhány kereskedelmi úton keresztül – a kontinens belső területeire, amit ma Fekete-Afrikaként ismerünk.

A Kr. e. II. évezredben Közép-Afrikában kezdetét vette a bantu törzsek terjeszkedése, ami összefüggött bizonyos mezőgazdasági növények termesztésének elterjedésével. Ebben az időben kezdett kialakulni a jelenlegi Fekete-Afrika népcsoportok szerinti térképe: a központi területeken élő bantuk, valamint a nem bantu nyelveket beszélő (khoisán, sandawe, hadza) marginális pozícióba kerülő népcsoportok; továbbá a szintén periferiára szorult, a bantuktól eltérő antropológiai jegyeket viselő más népek (pl. pigmeusok).

Két évezreddel a bantúk terjeszkedése után, Kr. u. 500-tól megalakult Nyugat-Afrikában a Ghánai Birodalom. Ez az államalakulat tartotta kézben a transz-szaharai kereskedelem jelentős részét, több mint fél évezreden keresztül. A berberék végül 1076-ban leigázták az impériumot, de maradványaiból új hajtás fakadt, ami a Kr.u. XIII. században Mali Birodalom néven vált ismertté. Ez az állam a területén áthaladó kereskedelmi utak megadóztatásából tartotta fenn magát, de a valamivel több mint száz évig tartó virágzásnak – ami elsősorban az aranykereskedelemre alapult – belviszályok vetettek véget, aminek eredményeképpen a függetlenedett Szongaj Birodalom vált Nyugat-Afrika meghatározó gazdasági és politikai központjává. A gazdasági szempontból az arany- és elefántcsont kereskedelmen, valamint a rab-szolgatartáson nyugvó birodalom virágzásának újfent a berberék 1591-es betörése vetett véget.

Ekkorra azonban a nagy földrajzi felfedezések hatására már Afrika nyugati partvidékén létesült kereskedelmi központok és az azokat összekapcsoló kereskedelmi hajóutak kompenzálták a Szongaj Birodalom hanyatló kereskedelmi közvetítő szerepét.

A három említett birodalmon kívül számos királyság és kultúra virágzott Nyugat-Afrikában, köztük a Kanem-Bornui Birodalom (egészen a XIX. századig), vagy a mai Nigéria északi területén több kisebb város-

3. ÁBRA FEKETE-ÁFRIKA JELENTŐS BIRODALMAI ÉS KIRÁLYSÁGAI A XIX. SZÁZADI EURÓPAI GYARMATOSÍTÁS ELŐTT. FORRÁS: ES.WIKIPEDIA.ORG

³ Almásy László (1895–1951) névéhez fűződik az Uveinat-hegység barlangfestményeinek a felfedezése, amelyek bizonyítékot jelentenek az újkőkor emberének szaharai jelenlétére és a Szaharában azóta bekövetkezett klímaváltozásra.

állam és királyság, továbbá délen a Benini Királyság volt meghatározó jelentőségű. A 3. térképábrán látható Fekete-Afrika területén egykor virágzó valamennyi jelentős birodalom földrajzi elhelyezkedése és kiterjedése.

Korábban már az első európai („nyugati civilizációs”) behatás Észak-Afrikában az ókori görögök és rómaiak nevéhez fűződött. Majd Krisztus után a kereszténység terjedt el Észak-Afrika déli határáig Núbiáig és Etiópiáig. A Kr.u. VII. századtól azonban új vallás határozta meg Észak-Afrika népeit, az Arábiából kiinduló iszlám, ami a Szaharától délre eső területeken is éreztette hatását a kereskedők és bevándorlók közvetítésével, így a fent bemutatott nyugat-afrikai birodalmakban is, amelyek alól kivételt a Benini Királyság jelentette. Ebben az államban a vallási szokások alapját továbbra is az animizmus és az emberáldozatok jelentették (Wall, 1998).

Kelet-Afrika sem maradt el fontosságban a kontinens más területei mögött. Etiópia fontos államalakulatok kibontakozásának volt a helyszíne. Az etiópok, akkori nevükön abesszinok, Kr. e. 1000-ig vezetik vissza királyaikat és birodalmuk már a Kr.u. III-IV. századra az akkori világ vezető kereskedelmi hatalmai közé tartozott. Az Etióp-magasföld különlegessége, hogy a mai napig fennmaradt kopt kereszténység szokásai már a Kr.u. első évszázadokra kialakultak és szinte érintetlenül maradtak fenn.

Az iszlám terjedése és hatása azonban fokozatosan egyre meghatározóbb volt Kelet-Afrikában. A Kr. u. XI. században jelentős arab migráció érkezett a kontinens északi részére, ami a berber kultúra bizonyos fokú gyengülését (nyelvi és vallási beolvadását) eredményezte az új domináns kultúrába. Afrika keleti partjain a korábbi perzsa és indiai települések mellett szintén megjelentek az arab kereskedő városok. Északon a Kr. u. XI. századtól kalifátusok váltották egymást egészen a Török Birodalom terjeszkedéséig. Ez a Birodalom tovább erősítette az egyébként is biztos pozícióban lévő iszlámot. Az iszlám a Szahara alatti területek felé is terjedt azóta, hogy az arabok a X. századtól kezdve bevezették a sivatag átszelésére is alkalmas teherhordó állat használatát, a tevé, ami által a „két Afrika” közötti kereskedelmi és kulturális kapcsolat tovább fejlődött. Az iszlám déli hódítása 1832-re érte el csúcspontját, amikor az ománi arabok Zanzibárba helyezték át központjukat (Wall, 1998), és a további déli terjeszkedést csak a kontinens kelet-nyugat irányban átszelő dzsungel, mint áthatolhatatlan „élő fal” akadályozta meg.

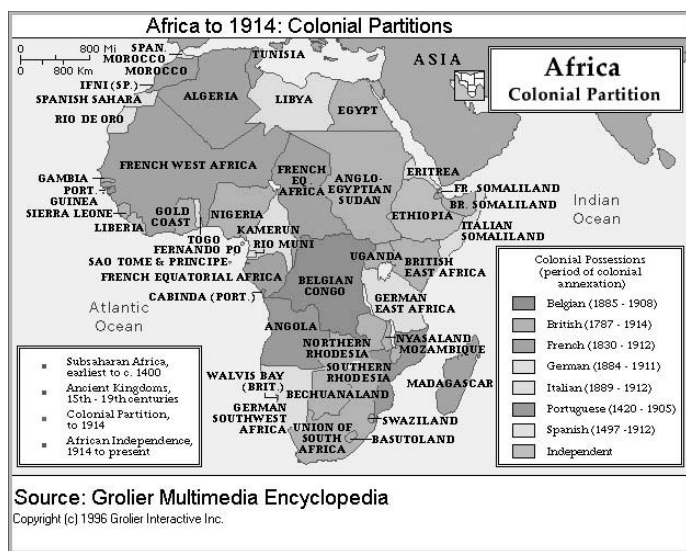
A kontinens déli területein számos királyság létezett, köztük a Kitar, a Luba, a Lunda, és a Kongó érdemel említést, de ezektől még délebbre egy egészen sajátos birodalom alakult ki Nagy-Zimbabwe néven, amely közel fél évezreden keresztül éreztette társadalmi, gazdasági és kulturális hatását a térségben, elsősorban a területén bányászott aranyak köszönhetően (1100–1500 között). A fent bemutatottakon kívül a IX–XVIII. század között Fekete-Afrika területén több mint tízezer állam- és/vagy városalakulat létezett a kisebb, ősközösségi mintát követő család-szerveződésektől a nagy területeket magukba foglaló királyságokig, amelyek részletes bemutatása meghaladja jelen tanulmány kereteit.

A portugál hajósok érkezésétől a függetlenség kivívásáig

Az európai felfedezők, köztük elsőként a portugálok, már az 1400-as évek második felében behajózták Nyugat-Afrika partjait és a század hátralévő részében megalapították – immáron a kontinens keleti partjain is – az első erődöket és telepeket, elsősorban kereskedelmi céllal. Ezek a vállalkozások azonban a kontinens parti sávjára koncentráltak, alig hatoltak

belső területekre. A legfontosabb kereskedelmi cikkeket a rabszolgák (az emberkereskedők összesen körülbelül 10-12 millió fekete rabszolgát szállítottak az Újvilágba az évszázadok során), az elefántcsont, az arany, és a fűszerek jelentették. Így kezdett kibontakozni fokozatosan Amerika „felfedezése” után (1492) a világkereskedelem „kis háromszöge”, amelyben Afrika, a már említett kereskedelmi cikkekkel meghatározó szereppel bírt (Tóth, 2002). A portugálokon kívül rövid idő elteltével francia, angol, holland, spanyol, dán és más európai népek felfedezői, kereskedői és misszionáriusai is megjelentek a kontinensen. Különösen a XVIII. század végétől kezdve, majd a XIX. század során térképezték fel Afrika belső, még európaiak által érintetlen területeit. Az időszak kiemelkedő utazói és/vagy felfedezői voltak Houghton, Laing, Caillié, Livingstone, Serpa Pinto, Grant, Burton, Speke, Stanley, Baker, a magyarok közül Teleki Sámuel nevét emelhetjük ki. Sok esetben azonban az arany, a gyémánt vagy más kereskedelmi cikkből származó haszontól motiválva indultak útnak az európai felfedezők, ami végül újabb történelmi viharfelhők tornyosulását jelentették az afrikai kontinens felett: az európai hatalmak közötti versenyt a földrész területeiért. Az imperialista hatalmak közötti nemzetközi verseny Afrika vonatkozásában a Berlini Konferenciába torkollott (1884-1885), ahol megtörtént a kontinens felosztása az érdekelt európai nemzetek között. 1914-re, vagyis az I. világháború kezdetére Afrika térképe az európai behatás és nemzetközi hatalmi rivalizálás eredményeképpen az alábbi, 4. ábra szerint módosult:

4. ÁBRA AZ EURÓPAI HATALMAK KÖZÖTT FELOSZTOTT GYARMATI AFRIKA TÉRKÉPE FORRÁS: ES.WIKIPEDI.ORG 2010

vezette sikeres indiai forradalom szintén konkrét példaként állt az afrikai gyarmatok előtt, továbbá a Szovjetunió által terjesztett kommunista eszméktől való félelem, mint a függetlenség kivívásának radikális útjától való félelem, a gyarmattartó országok részéről erősítette a kapitalista rendszer keretein belül megvalósítandó dekolonizációs folyamatot. 1949-ig Egyiptom, Etiópia és Dél-Afrika vált függetlenné. 1960-ra valamennyi francia gyarmat függetlenedett. 1961-től Algéria, Sierra Leone, Guinea Bissau, Egyenlítői Guinea, Eritrea,

Még a XIX. század közepén – 1847-ben – az Amerikából érkező felszabadult rabszolgák vezetésével megalakult Libéria, mint a kontinens első független országa. A dekolonizáció hulláma azonban a legtöbb afrikai országot csak a XX. században érte el. Függetlenségi mozgalmakat már az I. világháború idején megfigyelhettünk, de azok a II. világháború utáni időszakban bontakoztak ki a maguk teljességében, egyrészt az őslakosok függetlenségi vágyából kiindulva, másrészt a rasszizmus elleni fellépéstől motiválva. Ugyanakkor, a Gandhi

valamint a Kongói Demokratikus Köztársaságtól délre és keletre található országok (kivéve Dél-Afrika és Madagaszkár) váltak függetlenné. A francia és angol gyarmatok függetlenedése békés úton történt. Más területeken viszont a függetlenné válással, vagy annak következményeként véres harcok kezdődtek – országok és/vagy népcsoportok között –, amelyek sok esetben az európaiak által korábban önkényesen meghúzott országhatárok miatt robbantak ki. Erre példaként említhetjük jelen kötetünkben Észak-Ugandáról szóló tanulmányunkat, de számos más esetet is, köztük Csád és Líbia, Eritrea és Etiópia, Nigéria és Kamerun hátrávitait; Elefántcsontpart, Nyugat Szahara, Algéria, Kongói Demokratikus Köztársaság, Ruanda, Burundi, Angola, Szomália stb. bel-, és nemzetközi háborúit, amelyek végső soron az európai gyarmatosítók által lerombolt hagyományos társadalmi/politikai konfliktusmegoldó mechanizmusok következtében kialakult hatalmi űrben alakultak ki.

A hidegháború alatt mindkét szuperhatalom (USA, Szovjetunió) hitelekben, segélyekben és más jellegű támogatásokban részesítette (oktatás, kedvezményesebb kereskedelmi feltételek stb.) a saját szempontjának megfelelő ideológiát követő afrikai országokat. Számos Afrika országban, hasonlóképpen a megosztott világ nemzetközi rendszerének periferiájához (Latin-Amerika, Ázsia egyes részei), nem csak ideológiai harcok folytak, hanem az eltérő ideológiák alapján kirobbanó véres háborús cselekmények.

Nyelvek és vallások sokszínűsége

Afrikában több mint 2000 ezer nyelvet beszélnek, ami a kontinens népeinek és népcsoportjainak a sokaságáról is árulkodik. A beszélt afrikai nyelvek négy nyelvcsaládba sorolhatók: északon a sémi-hámi, a Szaharától délre a niger-kordofán (pl. a bantu), a Száhel-övezet és Kelet-Afrika egyes részeit a nílusi-szaharai, délen a khoiszan (pl. a busmanok) nyelvcsaládba. A négy fő nyelvcsaládon kívül a bevándorolt európaiak is kialakították saját „afrikai” keveréknyelveiket, mint a pidzint, a kreolt, vagy az afrikaanst. Az Afrikában beszélt nyelvek közül a sémi-hámi kivételével valamennyi fekete-afrikai, vagy részben fekete-afrikai gyökerekkel rendelkező nyelv.

Fekete-Afrikában alig található olyan ország, ahol egyetlen népcsoport él, ezért országonként általában több hivatalos nyelv is létezik, vagy több nyelvet is használnak. Kurióznak számít a Kongói Demokratikus Köztársaság, ahol több mint 200 etnikum él és mindegyik saját nyelvel rendelkezik. Az etnikai földrajz és a vallás földrajz vonatkozásában Észak-Afrika beber és arab (vagy a kettő keveréke) lakossága és muszlin vallása sokkal átláthatóbb, mint Fekete-Afrika kulturális és etnikai sokszínűsége, valamint az animizmus, vagy a kereszténység és az animizmus keveredéséből született új vallások sokasága.

Kurióznak számít Etiópiában az Etióp Ortodox Egyház (korábban Kopt Ortodox Egyház), mint a kereszténység egy sajátos ága, amelynek hagyománya az első századokig vezet vissza; de Nyugat-Afrikában Togo és Benin, mint a világ legismertebb vudu és fétis központjai ismertek, ahol a lakosságnak több mint kétharmada az ősi vallásokat gyakorolja. Sajátosságnak számít az animizmus és a kereszténység keveredése és politikai mozgalmakban történő – sok esetben extrém – megnyilvánulási formái, amint azt jelen kötetben olvasható Ugandáról szóló tanulmányunk is messzemenően részletezi (Molnár, 2010).

A népességföldrajz általános szempontjai

Az UNPF (UN Population Found, 2009) adatai alapján Afrika lakossága 2009-ben meghaladta az egy milliárdot (1009,9 millió lakos), ami a Föld egész lakosságának a 14,8%-át jelenti. Közép-Afrikában 125 millióan, Kelet-Afrikában 318 millióan, Észak-Afrikában 209 millióan, Nyugat-Afrikában 298 millióan, Dél-Afrikában 57 millióan élnek. Jelenleg a legnépesebb afrikai ország Nigéria 149 millió lakossal. A népsűrűség 30 fő /km², a lakosság átlagéletkora nagyon alacsony, kb. 20 év. A népességnövekedés 2005–2010 között évente 2-3%. Az UNPF szakembereinek számításai alapján 2050-re a lakosság megduplázódik, vagyis megközelíti a 2 milliárd főt.

Az egész kontinens átlagában a gyermekhalandóság ezer élve születésre számolva 80 csecsemő. A legjobb arányszámokkal Észak-Afrika rendelkezik, ahol ezer élve születésre mindössze 40 elhalálozás jut. Közép-Afrikában a legrosszabb a helyzet 1000/110 arányszámmal.

A szakképzett ellátással történő szülések arányszámát tekintve Afrika messze a világ legelmaradottabb régiói közé tartozik. Az összes szülés kevesebb, mint 50%-a történik szakképzett orvosi felügyelet mellett. Ebből a szempontból is Kelet-Afrika országai szembesülnek a legkritikusabb helyzettel (35%).

A születéskor várható életkor kapcsán Afrika jóval a világ átlag (férfiak esetében ez 65,8 év, nők esetében 70,2 év) alatt található 53,5 és 55,8 évvel. Ebből a szempontból különösen Közép-Afrika országai vannak nehéz helyzetben, ahol a férfiak születéskor várható életkora alig 47,2, a nőké 50,1 év. Észak-Afrika viszont megközelíti a világ átlagot 66,6 és 70,2 év átlagokkal. Ennek ellenére az afrikai kontinens egésze a többi kontinenssel összevetve a legrosszabb mutatókkal bír.

A 15 évnél idősebb népesség közötti analfabéták száma alapján szintén Afrika kerül a legrosszabb pozícióba a kontinensek közötti összehasonlításban. A férfiaknak 27,6%-a, a nőknek 45,3%-a analfabéta. Különösen rossz a helyzet Kelet-Afrikában, ahol ezek az arányszámok 31,1 és 48,9%-ra módosulnak. Gyakorlatilag Afrika déli területei jelentenek a világátlagot megközelítő vagy annál jobb arányszámokat: 11,9% (férfiak) és 12,9% (nők) értékekkel.

Afrikában a városi lakosság aránya 2009-ben 40%, ami a világ átlagnál mindössze 10%-kal kevesebb. Ugyanakkor Dél-, és Észak-Afrika meghaladja a világátlagot 58 és 52%-os aránnyal. Afrika legkevesebbé városiasodott területeit Kelet-Afrika jelenti.

Gazdasági dilemmák

Afrikát elsősorban nemzeti parkjairól, sokszínű kultúrájáról és folklórjáról, természeti kincseiről, antropológiai sajátosságairól, különlegességeiről és mítoszairól ismerjük. Afrika gazdasági szempontból csak annyiban került az elmúlt évszázadok során a nyugati világ emberének érdeklődési körébe, amennyiben olcsó vagy ingyenes munkaerőforrást (rabszolgák), vagy nyersanyagforrást (bányakincsek), vagy kisebb mértékben felvevő piacot jelentett kész termékei számára. Gazdasági szempontból Afrika kapcsán általában periférikus viszonyokra, fejletlen infrastruktúrára, problémás gazdasági körülményekre és turbulenciákkal teli fejlődésre vagy stagnálásra asszociálunk.

Afrika a világ GDP-nek 1-2%-át termeli évente, de ez az arány évről évre csökken, rá-

adásul ennek az elenyésző résznek kevesebb, mint egy harmada jut Fekete-Afrika országaira (nem számolva hozzá a Dél-afrikai Köztársaság GDP-jét). Az afrikai kontinens gazdaságának legnagyobb hányadát a kőolajban gazdag északi országok, és a Dél-afrikai Köztársaság termelése határozza meg. A kontinens egy főre jutó átlag GDP-je 720 US \$ (1999). Ezzel a világ gazdaság centrum országaihoz viszonyítva Afrika, ezen belül különösképpen Fekete-Afrika a periférián reked. Vezető gazdasági szakemberek a nemzetközi kapcsolatok elméletei közül a függőség koncepciójával magyarázzák Afrika gazdasági elmaradottságának okát, ami évszázadok óta meghatározza a kontinens fejlődését és/vagy stagnálását. Ezek gyökerei részben a természetföldrajzi elszigeteltségben keresendők. Egyrészt a Szahara áthatolhatatlan homoktengere északon, másrészt a hajózásra vagy kikötésre alig használható tagolatlan partszakaszok ezt az elszigeteltséget erősítették évszázadokon keresztül. A kommunikáció áramlás hiánya, vagy annak korlátozottsága (karaván utak) nehezítették az innovációk érkezését és terjedését Afrika Szahara alatti területein.

A XX. század folyamán, a modern közlekedés és az infrastruktúra fejlődésének időszakában már változtak ugyan a földrész országainak egymás közötti és más kontinensekkel kibontakozó kapcsolatai, periférikus helyzete azonban továbbra is megmaradt. Ez a helyzet azzal is összefügg, hogy a megtermelt GDP jelentős részét a nyersanyagok jelentik, amelyek világpiaci ára folyamatosan ingadozik. Ráadásul a cserearányok évről évre romlanak. Az ipar és a mezőgazdaság (noha a mezőgazdaságban dolgozók aránya 50-70% között mozog) fejletlen, különösen Fekete-Afrikában, ahol egyes termelési, vagy állattartási módok a modern előtti viszonyokat tükrözik (ugaroltatás, nomád pásztorkodás). A nyugati típusú farmergazdálkodás jószerivel csak három országra jellemző: Zimbabwé, Namíbiára és a Dél-afrikai Köztársaságra. A mezőgazdaság adja az export 40%-át, amit a „gazdag”, vagy „északi” nemzetek mezőgazdasági termelésének állami támogatása meglehetősen érzékenyen befolyásol: alacsonyan tartja az Afrikából importált termények árát.

Néhány országban, köztük Csádban és Egyenlítői Guineában a kőolaj és földgáztermelésnek köszönhetően a GDP éves szinten az utóbbi években több mint 10%-kal növekedett, Nigériában 6%-kal. Ugyanakkor, más országok – mint Elefántcsontpart, Közép-Afrikai Köztársaság, Niger – továbbra is a politikai és háborús konfliktusok miatt kevés gazdasági fejlődéssel jellemezhető.

A kereskedelmi adatokat elemezve azt láthatjuk, hogy az 1970-2000-ig terjedő időszakban Afrika részvétele a világkereskedelemben 3,5%-ról 1,5%-ra esett vissza. Ez az arány arra enged következtetni, hogy a kontinens az utóbbi évtizedek során a nemzetközi kereskedelemnek és gazdaságnak egyre inkább a peremére szorult. A negatív tendencia tovább súlyosbítja az egyébként is ingatag gazdaság állapotát.

A gazdasági fejletlenség általános okai közül, a már említetteken kívül Probáld (2002) könyvének 50. oldalán a következőket hangsúlyozza:

- egyoldalú pénzügyi, külkereskedelmi és technikai fejlődés;
- forráskivonások, és a centrum országok javára elszenvedett jövedelemveszteségek;
- torz területi és ágazati szerkezetű, belsőleg integrálatlan gazdaság;
- erősen polarizált, széttöredezett társadalmak (ezt erősítik a szűk elitréteg luxuskiadásai, miközben a társadalmak jelentős része nyomorban él).

Fontos megjegyezni azt a tényt is, hogy napjainkban a belháborúktól (amelyek olykor országhatárokon is áthatolnak) vérző számos fekete-afrikai ország ipari fejlődésének gátló tényezői között a hatalmas volumenű feygyverkereskedelem is szerepet játszik.

A gazdasági integrációk földrajza

A statisztikai adatok alapján periférikusnak mondható gazdasági helyzet ellenére, az afrikai országok függetlenedésétől kezdve (a II. világháború utáni időszaktól) a nemzetközi integrációs politikák fontos tényezőként vannak jelen a kontinensen. A dekolonizáció után a szubregionális nemzetközi integrációs folyamatok megvalósítása az afrikai országok fejlődési stratégiájának fontos részét alkották. Az 1960-1980 között létrehozott – az importhelyettesítés elméletén és gyakorlatán alapuló – kooperációs egyezmények célja a régió belüli kereskedelem fejlesztése (a vámok eltörlésével), valamint a régió gazdasági fejlődésének előmozdítása, a termelési tényezők szabad áramlásának biztosítása, és a pénzügyi kooperáció erősítése volt. Az afrikai országok képviselői a Lagos Akció Tervben (LPA) 1980. áprilisban fogalmaztak meg új integrációs célokat. A Tervnek három fő célkitűzése ismeretes: nagyfokú és fenntartható gazdasági fejlődés, gazdasági és társadalmi szerkezetváltás, ezek megvalósításához egy fenntartható forrás biztosítása. Ezek a folyamatok elméleti és gyakorlati síkon is párhuzamokat mutattak a korszak latin-amerikai nemzetközi gazdasági integrációs folyamataival (Molnár, 2010).

Majd az 1990-es évektől kezdve a regionális folyamatok új hulláma érte el az afrikai kontinenst is, amit jól szemléltet az Abujai Találkozó (Nigéria) 1991. júniusában, ahol az afrikai országok képviselői megegyeztek az Afrikai Gazdasági Közösség 2027-re történő megvalósításában. Ez a közösség közös valutával, a termelési tényezők szabad mozgásával, a javak és szolgáltatások szabad áramlásával számolt.

A jelenlegi 14 legfontosabb, különböző integrációs szinten megvalósuló gazdasági csoportot az I. táblázat foglalja össze:

Ebből a táblázatból az a tény érzékelhető, hogy az afrikai országok az 1990-es évektől már az új, „nyugati” modellnek megfelelő integrációs sémákon dolgoznak, vagyis a tradicionális szempontokon túl a szolgáltató szektor, a befektetések, a migráció és bizonyos esetben a makrogazdaság kérdéseit is az integrációs program részeként kezelik (United Nations, 2009).

Ennek ellenére szomorú tényként vehetjük tudomásul, hogy minden erőfeszítés ellenére Afrika országai közötti „intra” kereskedelem mindössze 10%-át jelenti az összes kereskedelemnek, a fennmaradó hányad (90%) más kontinensek országaival zajlik. Ez az arány az integráció nagyon gyenge fokát tükrözi.

Szociális és más társadalmi problémák

Számos fekete-afrikai országban az AIDS fertőzöttek és betegek száma befolyásolja a népesség szám alakulását, a gyermekhalandóság növekedését, a nemek arányának és a népesség korszerinti eloszlásának változását. Jelenleg Fekete-Afrikában 22,5 millió (2007) ember fertőzött a vírussal. Különösen magas a fertőzöttek aránya a következő országokban: Sváziföld (a lakosság 25,9 %-a 2007-ben), Botswana (a lakosság 24,1%-a 2005-ben),

MEGNEVEZÉS	TÍPUSA	AZ INTEGRÁCIÓS ÉS KOOPERÁCIÓS TERÜLETEK A KÖVETKEZŐKET FOGLALJÁK MAGUKBA	AZ INTEGRÁCIÓS EGYEZMÉNY ÉLETEBELÉPÉSENEK IDEJE	TAGÁLLAMOK	SPECIFIKUS CÉLOK
Arab Maghreb Unió (UMA)	szabadkereskedelmi terület	Javak, szolgáltatások, befektetések, migráció	1989. február 17.	Algéria, Mauritánia, Marokkó, Tunézia, Líbia	teljes gazdasági unió
Kelet- és Dél-Afriai Közös Piac (COMESA)	szabadkereskedelmi terület	Javak, szolgáltatások, befektetések, migráció	1994. december 8.	Angola, Burundi, Comore-szigetek, Kongói Demokratikus Köztársaság, Dzsibuti, Egyiptom, Eritrea, Etiópia, Kenya, Madagaszkár, Malawi, Mauritius, Namibia, Ruanda, Seychelles-szigetek, Szudán, Sváziföld, Uganda, Zambia, Zimbabwe	közös piac
Szahel-Szahara Országok Közössége (CENSA)	szabadkereskedelmi terület	Javak, szolgáltatások, befektetések, migráció	1998. február 4.	Benin, Burkina Faso, Közép-Afriai Köztársaság, Csád, Elefántcsontpart, Dzsibuti, Egyiptom, Eritrea, Gambia, Líbia, Mali, Marokkó, Niger, Nigéria, Szenegál, Szomália, Szudán, Togo, Tunézia	szabadkereskedelmi terület és néhány szektor integrációja
Közép-Afriai Államok Gazdasági Közössége (ECCAS)	szabadkereskedelmi terület	Javak, szolgáltatások, befektetések, migráció	2007. július 1.	Angola, Burundi, Kamerun, Közép-Afriai Köztársaság, Csád, Kongó, Kongói Demokratikus Köztársaság, Egyenlítői Guinea, Gabon, Sao Tome és Principe, Ruanda	teljes gazdasági unió
Nyugat-Afriai Államok Gazdasági Közössége (ECOWAS)	szabadkereskedelmi terület	Javak, szolgáltatások, befektetések, migráció	1993. július 24.	Benin, Burkina Faso, Zöld-foki Köztársaság, Elefántcsontpart, Gambia, Gána, Guinea, Bissau-Guinea, Líbia, Mali, Niger, Nigéria, Szenegál, Sierra Leone, Togo	teljes gazdasági unió
Kormányok Közötti Hatóság a Fejlődésre (IGAD)	szabadkereskedelmi terület	Javak, szolgáltatások, befektetések, migráció	1996. november 25.	Dzsibuti, Eritrea, Etiópia, Kenya, Szomália, Szudán, Uganda	teljes gazdasági unió
Dél-Afriai Fejlődés Közössége (SADC)	szabadkereskedelmi terület	Javak, szolgáltatások, befektetések, migráció	2000. szeptember 1.	Angola, Botswana, Kongói Demokratikus Köztársaság, Lesotho, Malawi, Mauritius, Mozambik, Namibia, Seychelles-szigetek, Dél-Afrika, Sváziföld, Tanzánia, Zambia, Zimbabwe	teljes gazdasági unió
Közép-Afriai Gazdasági és Monetáris Közössége (CEMAC)	vámunió	Javak, szolgáltatások, befektetések, migráció	1999. június 24.	Kamerun, Közép-Afriai Köztársaság, Csád, Kongó, Egyenlítői Guinea, Gabon	teljes gazdasági unió
Kelet-Afriai Közösség (EAC)	vámunió	Javak, szolgáltatások, befektetések, migráció	2000. július 7.	Kenya, Tanzánia, Uganda, Ruanda, Burundi	teljes gazdasági unió
Dél-Afriai Vámunió (SACU)	vámunió	Javak, szolgáltatások, befektetések, migráció	2004. július 15.	Botswana, Lesotho, Namibia, Dél-Afrika, Sváziföld	vámunió
Nyugat-Afriai Gazdasági és Monetáris Unió (UEMOA)	vámunió	Üzleti jog harmonizációja. Makrogazdasági politikák konvergenciája	1994. január 10.	Benin, Burkina Faso, Elefántcsontpart, Bissau-Guinea, Mali, Niger, Szenegál, Togo	teljes gazdasági unió

Lesotho (a lakosság 23,2 %-a 2005-ben), többek között (www.globalhealth.org 2010). Fekete-Afrikában a világ összes AIDS betegének 70%-a él, ami évente 2,2 millió halálos áldozatot követel.

Az ENSZ becslése alapján jelenleg Afrika lakosságából több mint 300 millióan élnek napi egy US dollárnál kevesebből, valamint 17 millió afrikai kényszerült elhagyni otthonát (menekültek). A Világbank adatai szerint a világ 48 legalacsonyabb életszínvonalon élő országából 34 Afrikában található. Ráadásul az utóbbi közel harminc évben a helyzet tovább romlott. Egyes országokban, mint például Burundiban és Etiópiában az egy főre jutó éves GDP kevesebb, mint 90 US dollár. A kontinensen 30 millió, öt évnél fiatalabb kisgyerek szenved az elégtelen táplálkozástól és a lakosság 43%-a nem rendelkezik megfelelő ivóvízzel. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy nagy szárazságok pusztítanak a földrészen, másrészt a vízkészletek rossz felhasználása is negatív tényezőt jelent az adott probléma kapcsán. Ezzel összefüggésben lényegesnek tartom megjegyezni, hogy a világ legnagyobb édesvíz készlete az afrikai kontinensen található, a Szahara alatt.

Szociális és társadalmi szempontból a valamivel több mint 200 milliós lakost számláló Észak-Afrika körülményei jobbak, mint a kontinens többi részének helyzete. A gazdaság stabilabb, a turizmus és a kereskedelem pozitív mutatói meghaladják Fekete-Afrikáét. Itt lényegesen kevesebb betegséget regisztrálnak (HIV, malária, sárgaláz stb.), mint a Szahara alatti területeken.

Az éhezés, a betegségek, és a kilátástalan életfeltételek elkerülése céljából 2000 után évente közel fél millió afrikai lakos hagyta el a kontinenst. Fő célterületük Európa országai. Spanyolországba például elsősorban a nyugati part országaiból érkeznek bevándorlók, a Zöld-foki szigetekről, Mauritániából, Gambiából, Szenegálból, Guinea-Bissauból. Ezekben az országokban az egy főre jutó éves GDP kevesebb, mint 700 US dollár (kivéve a Zöld-foki szigeteket). A születéskor várható életkor kevesebb, mint 60 év.

1990–2005 között 23 afrikai országban voltak fegyveres összeütközések (köztük jelen kötetünkben az észak-ugandai és a ruandai konfliktust részletesen elemezzük). Ezekben az országokban 1992–2007 között összesen több mint 300 milliárd US dollár veszteséget okoztak a háborús konfliktusok. Noha az utóbbi években csökkent a konfrontációk száma, de ez nem jelent minden esetben reményt arra, hogy valamennyi háborús helyzet – mint például a szómáliai vagy a szudáni – rövid időn belül meg fog oldódni (Biles, 2007).

Epilógus

Írásommal az volt a célom, hogy a Belvedere Meridionale tematikus lapszámának olvasóihoz közelebb hozzam Fekete-Afrika társadalom-földrajzának néhány fontosabb kérdését, hogy ezáltal jobban megérthessék a szubkontinens nemzetközi rendszerben elfoglalt helyét, valamint főbb társadalmi (gazdasági, politikai, kulturális) sajátosságait.

Munkámban elsősorban a Szahara alatti Afrika múltjával és jelenével foglalkoztam ezért most a záró sorokban Tarrosy (2010) gondolatát idézem, ami Afrikával kapcsolatos jövőképem esszenciáját fejezi ki: *„Meg vagyok győződve arról, hogy Afrika a jövő kontinense: az eddig megismert sztereotip képhez képest számos lehetőséget kínál a vele együttműködőknek.”* (<http://www.tarrosy.hu/htmls/afrika.html>. 2010)

Reményeim szerint írásom továbbgondolásra ösztönzi az olvasókat, hogy további kutatások és elemzések szülessenek az együttműködés „új típusú” lehetőségeinek irányába.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BERMAN, P. (2003): *Terror and Liberalism*. W W Norton & Company.
- BILES, P. (2007): *África: conflictos que matan el desarrollo*. BBC Mundo, 2007. október 11.
- BRAUDEL, F. (1985): *Civilization and Capitalism 15th–18th Century*. HarperCollins, England.
- FUKUYAMA, F. (1994): *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- HÖHNEL, L. (2005): *Téleki Sámuel gróf felfedező útja Kelet-Afrika egyenlítői vidékein 1887–1888-ban*. Budapest, Neumann Kht. <http://mek.oszk.hu/04900/04915> 2010.
- HUNTINGTON, S. (1996): *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster, New York.
- HUNTINGTON, S. (2001): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- INOTAI, A. (1994): Az újregionalizmus a világgazdaságban. *Külgazdaság*, XXXVIII. évfolyam, 1994/1. 28–45, Budapest.
- KITTENBERGER, K. (2006): A megváltozott Afrika. Budapest, PALATINUS.
- MOLNÁR, G. (2009): Észak-Uganda háborúi a dekolonizáció után. Az elfeledett háború. *Belvedere Meridionale*, 2010. 1–2. sz.
- MOLNÁR, G. (2010): *A Déli Közös Piac (MERCOSUR) jelentősége a 20-21. századi Latin-Amerika integrációs folyamataiban*. Doktori értekezés, PTE, Földrajzi Intézet, Földtudományok Doktori Iskola. PÉCS. (kézirat).
- PROBÁLD, F. (2002): *Afrika és a Közel-Kelet földrajza*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- SARUNGI, E. (2010): Tradíció és jelen. A TINGATINGA festészet rövid története és bemutatkozása Magyarországon. *Belvedere Meridionale*, 2010. 1–2. sz.
- SEN, A. K. (2007): *Identidad y violencia: la ilusión del destino*. Madrid, Katz Barpal Editores.
- TANIMU, A. (2010): Nigéria, Afrika óriása. *Belvedere Meridionale*, 2010. 1–2. sz.
- TARROSY, I. (2010): *Afrika*. <http://www.tarrosy.hu/htmls/afrika.html> 2010.
- TOMORY, I. (2010): Etiópia „többségi kisebbsége”, az oromók és egy demokratikus rendszer: a gadaa. *Belvedere Meridionale*, 2010. 1–2. sz.
- TORRADO, P. (1999): *Epistemología*. Bogotá, PUJ.
- TÓTH, J. (2002): *Általános társadalomföldrajz*. Pécs–Budapest, Dialóg-Campus Kiadó.
- TRÓCSÁNYI, A. (2002): A kulturális földrajz alapjai. In TÓTH, J. (2002): *Általános társadalomföldrajz*. Pécs–Budapest, Dialóg-Campus Kiadó.
- UNITED NATIONS (2009): *Economic Development in Africa*. Report 2009, New York–Geneva.
- UNFPA (2009): *State of world population, 2009*. New York, United Nations Population Fund.
- UNPF (2009): *State of the World Report 2009*.
- VERESEGYHÁZI, B. (2001): *Földrajzi felfedezések lexikona*. Debrecen, Saxum.
- WALL, D. (1998): *Afrika, a legendák földje*. Budapest, Gulliver.

HONLAPOK

- http://www.datoseconomicos.com.ar/economia/economia_region.html?region=Africa
- http://www.globalhealth.org/hiv_aids/global_view/profile_asia/
- A fentiekén kívül felhasználtam még a <http://www.elmundo.es> utóbbi tíz évben, Afrikával kapcsolatban közölt cikkeit.

AFRIKA A VILÁGŰRBŐL